

بیست سال آزمودن و جُستن: نگاهی به برنامه‌های درسی دوره متوسطه عمومی در دو دهه نخست قرن حاضر

دکتر محمد هدایی*

چکیده

تحولات برنامه‌ریزی درسی دوره متوسطه عمومی ایران طی نخستین دهه‌های آموزشی ایران در قرن حاضر، یکی از جالبترین موارد تاریخ آموزش متوسطه ایران است که در تحقیق حاضر مورد توجه قرار گرفته است. هدف از انجام تحقیق حاضر بررسی این تحولات و نحوه تأثیرپذیری نخستین برنامه‌های درسی دوره متوسطه ایران از الگوهای اروپایی و تلاش و آزمون و خطایی است که مسئولان برنامه‌ریزی آموزشی ایران، و به خصوص شورای عالی معارف، برای بهبود و توسعه برنامه‌های درسی دوره متوسطه انجام داده‌اند. برای انجام این بررسی از روش تاریخی بهره گرفته شده و در حد امکان به مقایسه بعضی از درسهای برنامه‌های درسی این دوره، به جهت شناخت شباهتها و تفاوتهای محتوای درسها پرداخته شده است. اساس اطلاعات این بررسی، نخستین برنامه تحصیلی دوره متوسطه ایران است که به عنوان یک برنامه درسی کشوری در سال ۱۲۹۳ شمسی، تحت عنوان دستور تعلیمات متوسطه به تصویب وزارت معارف رسیده، و سپس، مجموعه صورتجلسات شورای عالی معارف و مصوبات این شورا طی سالهای ۱۳۰۲ تا ۱۳۱۷ شمسی است. یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که برنامه‌های درسی دوره متوسطه تدوین شده توسط شورای عالی معارف در دو دهه نخست قرن حاضر، بدو تحت تأثیر الگوی برنامه‌های درسی اروپایی مدرسه دارالفنون و سپس دستور تعلیمات متوسطه ۱۲۹۳ شمسی شکل و سازمان گرفته و شورای عالی معارف، طی حدود پانزده سال نخست، بارها به تدوین و تصحیح و اصلاح برنامه‌های آموزشی

دریافت مقاله: ۸۷/۵/۱۴ پذیرش نهایی: ۸۷/۱۰/۱۱

* عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی اراک hodaiem@gmail.com

داخلی و کاهش و افزایش آنها پرداخته است؛ تا سرانجام در اواخر دهه دوم قرن، به برنامه درسی نسبتاً منسجم و بهره‌مند از واژه‌ها و اصطلاحات فارسی رسیده است. بر اساس این تحقیق، حاصل کار شورای عالی معارف در رابطه با تدوین برنامه درسی دوره متوسطه مجموعاً مثبت ارزیابی می‌شود.

کلید واژه‌ها: برنامه‌های درسی دوره متوسطه، دارالفنون، شورای عالی معارف، دستور تعلیمات

متوسطه، ایران

مقدمه

فرایند پیدایش آموزش متوسطه در ایران به گونه‌ای ورای جریان عادی بسیاری از کشورهای دنیا صورت پذیرفت. در فرایند آموزش، منطق و تجربه انسانی حکم می‌کند که هر دوره تحصیلی پس از دوره پیشین رخ دهد؛ اما در ایران چنین نشد و آموزش پس از دوره ابتدایی، با تشکیل یک دوره آموزشی با عنوان دوره متوسطه فراهم نیامد؛ بلکه نوجوانانی، با دانشی محدود به برخی درسهای سنتی ایران مانند فارسی و قرآن و حساب سیاق و شاید اندکی زبان خارجه، در سنینی بین ۱۴ تا ۱۶ سال، به جای آنکه به مدرسه‌ای در حد همین مدارس راهنمایی امروزی بروند، ناگهان وارد دانشکده پلی تکنیک شدند: دانشکده‌ای به نام مدرسه دارالفنون که به گفته دایره‌المعارف فارسی (مصاحب، ۱۳۴۵-۱۳۷۴)، «نخستین دانشگاه جدید ایران» بود؛ و بر آن بود که به گروهی از شاهزادگان و اشراف زادگان علوم نظامی و دانشهای جدید وابسته به آنها را بیاموزد.

امروز تقریباً همه منابع تاریخ آموزش ایران، مدرسه دارالفنون را مبنای آموزش نوین ایران می‌شمرند؛ و به وجود این مدرسه در ایران می‌بالند. نیز همگان می‌دانند که دارالفنون پس از نزدیک به شصت سال، سرانجام از خصلت دارالفنونی (پلی تکنیکی) خود بیرون آمد و به دبیرستانی عادی تبدیل شد.

به سبب ضعف شدید اسناد مربوط به دارالفنون، ما امروز به درستی نمی‌دانیم که در درون این مدرسه چه گذشته است؛ و تنها برخی اطلاعات سطحی (گاهی بسیار کلی، و گاهی بسیار جزئی) از طریق دو نشریه وقت: *وقایع اتفاقیه* و *دانش*، در اختیار داریم که چندان راهگشای تحقیقات علمی نیستند. با این همه می‌دانیم که از این مدرسه الگوهایی برای آموزش ایران فراهم آمده است: درسهای جدید، کلاسهای جدید، روشهای جدید آموزش علوم تجربی، سرفصلهای جدید درسی، و کتابهای درسی به سبک جدید (جنابزاده، ۱۳۸۳؛ سلطانیفر، ۱۳۷۶)، و فارغ التحصیلانی که گاهی برای جامعه ایران مفید بوده‌اند - و همه اینها، مستقیم یا غیرمستقیم بر نظام آموزش متوسطه ایران در قرن حاضر اثر نهاده است. در این بررسی به یکی از نتایج وجود این مدرسه، یعنی برنامه‌های درسی جدید اشاره می‌کنیم که در اثر آن، در حدود هفتاد سال بعد، برنامه‌های تحصیلی دوره متوسطه ایران، رسماً تحت عنوان «دستور تعلیمات

متوسطه» از سوی شورای معارف (۱۳۳۲ قمری / ۱۲۹۳ شمسی) و سپس «دستور تحصیلات متوسطه» از سوی شورای عالی معارف (۱۳۰۲ شمسی) تدوین گردید.

پرسشها و فرضها

تاریخ آموزش ایران نشان می‌دهد که در قرن سیزدهم هجری قمری در آموزش ایران تحولاتی رخ داده است که نوع آموزش کشور را تغییر داده و به سوی آموزش نوین کشانده است. محققان تاریخ آموزش ایران معمولاً مایلند که سفر ایرانیان به اروپا و برقراری روابط سیاسی و فرهنگی اروپاییان با ایران را از عناصر عمده این تحولات بشمارند و تمایلات اصلاح طلبانه امیرکبیر (و از جمله تأسیس دارالفنون) را نیز در این راه مؤثر بدانند. به هر دلیلی که این تحولات رخ داده باشد، در آخرین دهه قرن سیزدهم شمسی و نخستین دهه قرن حاضر نشانه‌هایی از گرایش به برنامه‌ریزی درسی به صورت رسمی در ایران توسط شورای معارف و سپس توسط شورای عالی معارف مشاهده می‌شود.

از آنجا که تاکنون درباره این کوششهای شورای عالی معارف بحث و بررسی صورت نپذیرفته است، تحقیق حاضر با نگاهی به عملکرد شورای عالی معارف در زمینه تدوین برنامه‌های درسی دوره متوسطه ایران، خواهد کوشید که در حد امکان رابطه برنامه‌های درسی تدوین شده این شورا را با برنامه‌های تدوین شده پیشین بررسی کند و نقاط تأثیرگذاری شورای عالی معارف را در اصلاح و تدوین برنامه‌های درسی متوسطه ایران بازشناسد؛ و در این راستا می‌توان - با قید احتیاط - فرض‌های زیر را عنوان کرد: نخست آنکه کلیت برنامه‌های درسی شورای عالی معارف در دو دهه نخست قرن حاضر متأثر از برنامه‌های پیشین است - در درجه اول، از دستور تعلیمات متوسطه سال ۱۲۹۳ ش، که به احتمال زیاد، خود از برنامه‌های درسی مدرسه علمیه و دارالفنون اثر پذیرفته است؛ دو دیگر آنکه ظاهراً شورای عالی معارف طی سالهای آغازین کار خود خط مشی و سیاستی روشن در زمینه برنامه‌های درسی دوره متوسطه نداشته است و لذا برنامه‌های درسی دچار فراز و نشیب و تغییر پی در پی شده و مکرراً اصلاح یا تعدیل گردیده‌اند؛ و سرانجام آنکه برنامه‌های درسی دوره متوسطه شورای عالی معارف، در دومین دهه این قرن، در باز تاباندن و حفظ و تقویت واژه‌ها و اصطلاحات فارسی مصوب فرهنگستان ایران در برنامه‌های درسی نقشی مؤثر داشته است.

تعاریف: برنامه، برنامه‌ریزی، پروگرام، دستور

امروز هنگامی که از برنامه‌دستی سخن گفته می‌شود، مقصود «کل برنامه‌های یادگرفتنی است که در مدرسه، دانشکده یا هر مؤسسه آموزشی به فراگیران عرضه می‌شود تا آنها را اجرا کنند و مفاد آنها را فرا بگیرند؛ مثلاً برنامه‌دستی مقطع لیسانس (مهندیراتا، ۲۰۰۳، ص ۱۳۷). در این تعریف عبارت برنامه به کار رفته است که دو یا سه مقصود از آن مستفاد می‌گردد: (۱) مجموعه سازمان یافته‌ای از مطالب آموزشی؛ مانند برنامه‌حسابداری مدرسه بازرگانی، یا برنامه هنر دانشگاه، که خود شامل چند درس است؛ (۲) مجموعه‌درسهایی که دانش آموز یا دانشجو برای یک دوره زمانی آموزشی (مثلاً یک نیمسال یا یک سال تحصیلی) باید بگذراند؛ (۳) مجموعه‌درسهایی که دانش‌آموز یا دانشجویی باید بگذراند تا بتواند به مدرکی مانند دیپلم یا لیسانس و ... دست یابد؛ و (۴) گاهی به معنای «یک واحد» از چند جزء یا بخش یک درس (ص ۷۶۰). هنگامی هم که از برنامه‌ریزی درسی صحبت می‌شود، مقصود «فعالیهایی است در جهت اصلاح یا افزودن درسی به درسهای یک مؤسسه آموزشی، پس از بررسی و تحلیل و آزمون هدفها و روشهای آموزشی مربوط به آن، و همچنین ارائه رهنمودهای آموزشی برنامه‌دستی جدید» (ص ۱۳۷).

در برنامه‌های درسی دوره متوسطه مصوب شورای عالی معارف ایران نکات مربوط به «برنامه‌دستی» و بندهای ۱، ۲، و ۳ از تعریف برنامه‌رعایت شده؛ اما عباراتی که در صورتجلسه‌های شورای عالی معارف برای این اصطلاحات نو به کار رفته، متفاوت است: به جای عبارت «برنامه‌دستی»، ابتدا عبارت دستور (دستور تعلیمات متوسطه، ۱۲۹۳ش) به کار می‌رفته است؛ پس از سال ۱۳۰۰ به تناوب عبارات «پروگرام»، «دستور» یا «پروگرام» (پروگرام دوره دوم متوسطه شش ساله ادبی و علمی، ۱۳۰۲) به کار رفته؛ و از سال ۱۳۱۴ به بعد، اصطلاح «برنامه» در متن صورتجلسه‌های شورا وارد شده است (برنامه تدریس زبان انگلیسی در دوره اول متوسطه).

اما در کل این سالها نشانی از تعبیر «برنامه‌ریزی درسی» یا «برنامه‌ریزی آموزشی» در صورتجلسه‌های شورای عالی معارف دیده نمی‌شود - بسا که چنین سنجشهایی در اداره معارف، که مسئول تدوین برنامه‌های درسی و ارائه آنها به شورای عالی معارف بوده، صورت می‌گرفته

است؛ که ما از آن بی‌خبریم. البته ناگفته نماند که برنامه‌ریزی درسی و لوازم آن، حتی در سالهای اخیر هم هنوز بحث انگیز است (مهرمحمدی، ۱۳۸۱؛ میرزا بیگی، ۱۳۸۴؛ و نلسون، ۱۳۸۰) تا چه رسد به آغاز قرن حاضر، که ما تازه تدوین برنامه‌های درسی را می‌آموذیم.

هدف و حدود تحقیق

هدف تحقیق حاضر آگاهی تاریخی از تحولات برنامه‌های درسی دوره متوسطه ایران در دو دهه نخست قرن حاضر و تأثیر شورای عالی معارف در اصلاح و تدوین این برنامه‌هاست. هدف این تحقیق هدفی صرفاً شناختی است و به قصد ارائه بخشی از تاریخ آموزش ایران انجام شده است که از آغاز قرن حاضر - یعنی از تأسیس رسمی شورای عالی معارف تا پایان دومین دهه قرن کنونی (که سرآغاز راه برنامه‌نویسی درسی ایران است) را در بر می‌گیرد.

روش، ابزارهای گردآوری داده‌ها و منابع تحقیق

تحقیق حاضر بنا بر ماهیت تاریخی خود از روش تاریخی - و در حوزه‌های مقایسه، از شیوه تطبیقی - بهره گرفته و کوشیده است که از اسناد معتبر موجود در زمینه برنامه‌های درسی دوره متوسطه ایران و تغییرات و تحولات آنها بهره‌مند شود و در این راستا از دو سند (ابزارهای گردآوری داده‌ها) از مهمترین اسناد آموزشی کشور، یعنی دستور تعلیمات متوسطه (چاپ سنگی، ۱۲۹۳ش) و صورتجلسه‌های شورای عالی معارف (دست نوشته‌ها، ۱۳۰۲ش) برای مطالعه برنامه‌های درسی مدد جسته است. دستور تعلیمات متوسطه نخستین برنامه یا سرفصل درسی رسمی (وزارتی) برای دوره متوسطه ایران است و صورتجلسه‌های شورای عالی معارف مکتوباتی است که خلاصه مذاکرات شورای عالی معارف در آن ضبط گردیده است.

پیشینه تحقیق و پیشینه‌های تاریخی

در زمینه برنامه‌های درسی دوره متوسطه در ایران در دو دهه مورد نظر بررسی حاضر تا کنون هیچ تحقیقی صورت پذیرفته است. تنها چند کتاب و مقاله (با اطلاعاتی غالباً شخصی، نه چندان دقیق و غالباً ناهمخوان با یکدیگر) اشاراتی به «درس»های مدارس نظیر مدرسه علمیه و مدرسه دارالفنون دارند؛ از جمله:

محبوبی اردکانی، حسین (۱۳۵۴). تاریخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران.

معدمی، اسفندیار (۱۳۷۸). نخستین دبیرستان در ایران.

نصیری مقدم، محمد نادر (۱۳۷۲). اسناد چاپ نشده معلمان خارجی دارالفنون. هاشمیان، احمد (ایرج). (۱۳۷۹). تحولات فرهنگی ایران در دوره قاجاریه و مدرسه دارالفنون.

بر اساس این منابع تقریباً قابل اعتماد موجود، نگاهی دوباره خواهیم داشت به دارالفنون و تأثیر آن بر برنامه‌های درسی دوره متوسطه ایران؛ مدرسه علمیه - به عنوان نخستین مدرسه متوسطه ایران؛ و شورای عالی معارف - در آن حد که در تدوین برنامه‌های درسی دوره متوسطه ایران نقش و اثر داشته است.

مدرسه دارالفنون: سرآغاز راه آموزش نوین ایران

مدرسه دارالفنون تهران بر اساس نامش، مدرسه‌ای پلی تکنیک بوده است و محبوبی اردکانی (۱۳۵۴) آن را «مدرسه‌ای فنی و نظامی و صنعتی» می‌خواند (ص ۲۵۶)؛ و روزنامه وقایع اتفاقیه می‌گوید که این مدرسه «ساخته شده است به جهت تحصیل و تعلیم هر فنی و اسم آن را دارالفنون گذاشته‌اند» (شماره ۴۳؛ سوم صفر ۱۲۶۸ ق). اما به استناد سمت معلمان و نوع درسهای آن، می‌توان استنباط کرد که این مدرسه اساساً مدرسه‌ای نظامی بوده است و یا اصولاً به عنوان مدرسه‌ای نظامی پیش‌بینی شده بوده است؛ و در راستای تحقیق یافتن این مدعا می‌توان اشاره کرد به اینکه نخستین شعبه‌های درسی این مدرسه، در بدو تأسیس، عبارت بوده است از: هفت شعبه پیاده نظام، سواره نظام، توپخانه، مهندسی، طب و جراحی، دوسازی، و معدن شناسی (نصیری مقدم، ۱۳۷۲)، که یا در اصل گرایش لشکری دارند (پیاده نظام، سواره نظام، توپخانه)؛ یا مقدمات جنگ را فراهم می‌کنند (مهندسی، معدن شناسی) و یا ناظر بر پی آیندهای جنگ هستند (طب و جراحی و داروسازی) و طبعاً برای این رشته‌ها، درسهای بنیادی حساب و هندسه و ریاضیات و جبر و مثلثات و نقشه‌کشی و فیزیک و شیمی، و در زمینه تاریخ ملل و دول، تاریخ و جغرافی نیز در زمره درسهای اولیه دارالفنون بوده است و آنچه اساساً بر همه این درسهها و رشته‌ها غلبه دارد، همان‌اندیشه آموزش علوم نظامی است، که تا اواخر عمر این مدرسه پلی تکنیک باقی ماند. نگاهی به پیشینه نخستین معلمهای مدرسه دارالفنون و درسهایی که آنان در این مدرسه تدریس می‌کرده‌اند نیز گرایش این مدرسه را به علوم نظامی نشان می‌دهد. در

این راستا ملاحظه می‌شود که از ۱۶ نفر کارکنان آموزشی آغازین دارالفنون، نه نفر (۸ معلم، و رئیس آن)، یعنی ۶۰٪ آنها نظامی‌اند؛ و ۱۵ درس از ۳۵ درس آن (۴۳٪) درسهایی هستند که مستقیماً با امور نظامی سر و کار دارند؛ و ۱۸ مورد (۵۱٪) نیز غیرمستقیم با فراهم کردن مقدمات امور نظامی و یا پیامدهای جنگ - رشته‌های طب و جراحی - درگیرند (هاشمیان، ۱۳۷۹؛ نصیری مقدم، ۱۳۷۲). با چنین درسها و با چنان معلمانی، به جرأت می‌توان گفت که مدرسه دارالفنون (دست کم در پیش‌بینی امیرکبیر) مدرسه‌ای ذاتاً نظامی تلقی می‌شده است؛ به ویژه آنکه می‌دانیم که امیرکبیر پس از سفر به روسیه و ترکیه و دیدن قشون منظم آن دو کشور نسبتاً مقتدر زمان، در اندیشه ایجاد ارتشی بوده است (نصیری مقدم، ۱۳۷۲) آگاه از مهندسی و نقشه‌کشی و قشون‌آرایی و توپخانه و سواره نظام و پیاده نظام و طب و جراحی که این همه در مدرسه‌ای به نام دارالفنون متجلی می‌شود. نسبت شاگردان رشته‌های این مدرسه هم، در اغلب سالهای تحصیلی این مدرس، مؤید همین گرایش به نظامی‌گری است. در گزارش آدولف نیکولا که در سال ۱۲۶۸ قمری، یعنی نخستین سال تأسیس دارالفنون، در این مدرسه درس می‌داده است (هاشمیان، ۱۳۷۹، ص ۱۶۱) از ۱۰۵ شاگرد این مدرسه ۶۱ شاگرد (۵۹٪) در رشته‌های تحصیلی «توپخانه، پیاده نظام و سواره نظام» و بقیه در رشته‌های طب، معدن‌شناسی، و داروسازی مشغول به تحصیل بوده‌اند.

بر اساس اطلاعات هاشمیان ظاهراً روال درسی دارالفنون تا سالهای دهه ۱۳۲۰ ق تقریباً یکسان و همان روال نظامی و طبی و مهندسی بوده است. در اینجا آخرین بخش جدول اطلاعات آدولف نیکولا را درباره رشته‌ها و شاگردان دارالفنون در سال ۱۳۲۱ ق نقل می‌کنیم (ص

(۱۶۵

جدول شماره ۱. رشته‌های تحصیلی و شاگردان مدرسه دارالفنون در سال ۱۳۲۱ ق.

سال تحصیلی	رشته تحصیلی	عده شاگردان	رشته تحصیلی	عده شاگردان	کل شاگردان
۱۳۲۱ ق = ۱۲۸۲ ش	مهندسی	۳۸	نقاشی	۴	۲۶۲
	توپخانه	۴۶	طب	۴۰	
	ریاضی	۳۲	فارسی	۳۶	
	پیاده نظام	۶۶			

تأسیس نخستین مدرسه متوسطه در ایران

حاجی میرزا یحیی دولت‌آبادی از جمله آموزش دوستان و مدرسه گرایانی است که به تأسیس دارالفنون، به مثابه جهش ناگهانی آموزش ایران به سوی یک دانشگاه قبل از رشد کافی در حوزه‌های ابتدایی و متوسطه معترض است و می‌گوید:

«... یک نقص بزرگ در دارالفنون هست ... و آن این است که دارالفنون تأسیس می‌شود و علوم عالی در آن تدریس می‌گردد، در صورتی که محصلین مراحل ابتدایی و متوسطه را هنوز نیمه‌آمده‌اند و دروس عالی دارالفنون اساس و بنیانی ندارد...» (دولت‌آبادی، ۱۳۶۲، ج ۱، ۳۲۶-۳۱۷).

طبعا افراد آگاه دیگری نیز به این نقص توجه داشته‌اند؛ چرا که انجمن معارف به تأسیس مدرسه متوسطه‌ای به نام مدرسه علمیه همت می‌ورزد. اسفندیار معتمدی (۱۳۷۸) در مقاله نخستین دبیرستان ایران در این زمینه می‌نویسد:

«چهل و شش سال پس از تأسیس دارالفنون... نخستین دبیرستان ایران در ذی‌الحجه ۱۳۱۵ق/ ۱۲۷۷ش^۱ به همت انجمن معارف [در تهران] افتتاح شد... این مدرسه، مدرسه علمیه نام گرفت و دو قسمت ابتدایی و متوسطه داشت. ... دوره تحصیلات متوسطه در مدرسه علمیه پنج سال بود و در بخش علمی آن درس‌هایی داده می‌شد که در مدارس امریکا و اروپا هم تدریس می‌شد و عبارت بود از دوره کامل حساب، جبر، مثلثات، هندسه، جغرافیا، تاریخ، هیئت، فیزیک، شیمی، گیاه‌شناسی، زمین‌شناسی، جانورشناسی، اقتصاد، ورزش و ژیمناستیک، مشق عملیات نظامی، و یکی از سه زبان فرانسه، انگلیسی، یا روسی.»

بدین ترتیب، از سال ۱۳۱۵ قمری است که ایران به جریان منطقی آموزش - یعنی مسیر دبستان و سپس دبیرستان - وارد می‌شود و پی آیند این فرایند، نیاز به برنامه‌هایی منسجم برای مدارس متوسطه کشور است. در این زمینه، شورای عالی معارف وقت، در سال ۱۳۲۱ ق / ۱۲۸۲ش) فهرست نسبتاً کامل و ثابتی را برای مدارس ابتدایی و متوسطه (علمیه) تعیین می‌کند. گزارش جلسه شورای عالی معارف را در روزنامه تربیت (۱۳۲۱ق؛ شماره ۲۹۱) زمینه درس‌های مدارس متوسطه می‌خوانیم:

«اما فهرست تحصیلات مدارس متوسطه علمیه از این قرار است: اصول و فروع دین با ادله کافی و شرح لازم، صرف و نحو زبان فارسی کامل، صرف و نحو عربی نیز کامل، منطق و عروض و معانی بیان، انشا و ادبیات، عروض و قافیه، اخلاق اسلامی، ترجمه ظاهر آیات مبارکات با اشارات تفسیری، ترجمه از عربی به فارسی و از

۱. اگر تاریخ ۵ ذی‌الحجه ۱۳۱۵ درست و دقیق باشد، تاریخ شمسی آن می‌شود اواخر سال ۱۲۷۷؛ که در متن اصلاح شد؛ در منبع دیگر (اشراقی، ۱۳۸۳) تاریخ تأسیس مدرسه علمیه ۱۳۱۶ ق اعلام شده (ص ۱۴۶).

فارسی به عربی، جغرافیای کامل، حساب با دلیل و جبر و مقابله، هندسه و مثلثات، اصول جراثقال و حکمت طبیعی، تاریخ عالم، مشق خط و سیاق، زبان فرانسه به جهت تکلم و انشا و ترجمه. مدت تحصیل در مدارس علمیه پنج سال است و این مدت متقسم به دو دوره می‌شود: دوره اول سه سال می‌باشد و دوره دوم دو سال.

دستور تعلیمات مدارس متوسطه: تحول مهم

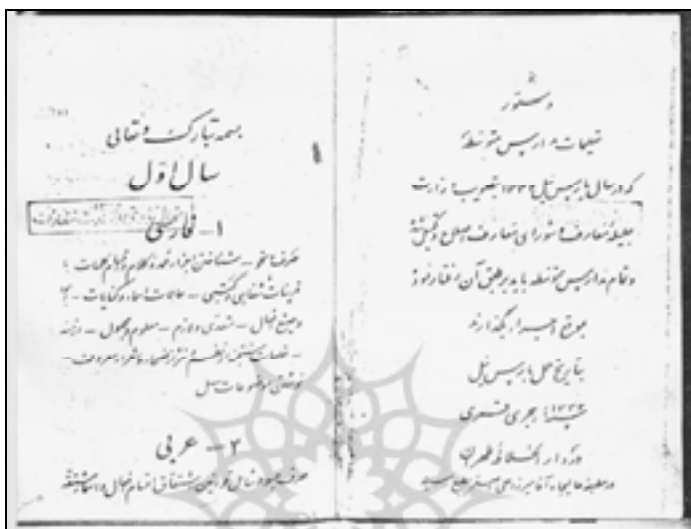
جستجوی نگارنده برای منبعی که به بررسی سطح علمی درسها و کتابهای دارالفنون و نیز کتابها و درسهای دوره متوسطه تعیین شده از سوی شورای عالی معارف سال ۱۳۲۱ ق و آزمون میزان هماهنگی محتوای آنها با ذهن و تواناییهای شاگردان پردازد، به جایی نرسید؛ تنها با نگاهی به متن برخی کتابهای فیزیک، ادبیات، تاریخ و جغرافیای مدرسه دارالفنون، و نیز عنوان درسهایی که در کتاب تحولات فرهنگی ایران در دوره قاجاریه (هاشمیان) ذکر شده است، می‌توان درک کرد که میان مفاد درسی کتابهای دارالفنون و کتابهای متوسطه اوایل قرن جاری شمسی چندان تفاوتی نبوده است؛ و با قید احتیاط می‌توان گفت که میان کتابهای درسی مدرسه دارالفنون و دبیرستانهای جدید ایران و محتوای درسی آنها در سالهای آغاز قرن حاضر (پیش از سال ۱۳۰۰ ش و شروع کار شورای عالی معارف جدید) نیز تفاوت محتوایی چندانی نبوده است.

با این مقدمات، می‌توان استنباط کرد که برای دوره متوسطه ایران درسهایی - و لابد سرفصلی (که بی‌تردید نمی‌توانسته خالی از نگاه به سرفصلها یا لااقل کتابهای دارالفنون و درسهای مصوب شورای عالی معارف در سال ۱۳۲۱ ق باشد) - در نظر گرفته شده بوده است. لیکن در حال حاضر چنین سرفصلی در اسناد آموزشی ایران موجود نیست؛ و تنها در سال ۱۳۳۲ ق/ ۱۲۹۳ ش است که به سرفصلی مدون و منسجم و مصوب شورای معارف وقت، تحت عنوان دستور تعلیمات متوسطه بر می‌خوریم؛ که در آن سرفصل درسهای دوره متوسطه درج شده است، تا نوعی یکسانی و نظم در برنامه‌های درسی مدارس متوسطه اعمال گردد.

دستور تعلیمات مدارس متوسطه در ۱۰۲ صفحه با قطع جیبی، شامل برنامه‌ای عمومی برای شش سال دوره متوسطه، و جدول ساعات دروس، تدوین و چاپ و منتشر شده است. بر صفحه عنوان این دستور می‌خوانیم:

«دستور تعلیمات مدارس متوسطه که در سال بارس ثیل ۱۳۳۲ [قمری] به تصویب وزارت جلیله معارف و شورای معارف اصلاح و تکمیل شده و تمام مدارس متوسطه باید بر طبق آن رفتار نموده به موقع اجراء بگذارند» (وزارت معارف، ۱۳۳۲ ق).

تصویر ۱. صفحه عنوان و صفحه اول دستور تعلیمات متوسطه

مفاد درسی درسهای دستور تعلیمات متوسطه بی شباهت به کتابهای موجود چاپ شده در دارالفنون قدیم نیست (چند متنی که بنده دیده‌ام)؛ و طبیعی به نظر می‌رسد که اگر تدوین‌کنندگان چنین سرفصلی از منابع پیشین بهره‌مند شده باشند. دستور تعلیمات متوسطه نخستین برنامه «مصوب» تعلیمات متوسطه ایران است که سه سال پس از قانون اساسی معارف (۱۲۹۰ ش) و همخوان با سالهای تحصیل اعلام شده در آن (دوره ۶ ساله متوسطه) تدوین و تصویب شده و راهگشای بسیاری از برنامه‌های درسی متوسطه آینده است. به گمان نگارنده این سطور، تألیف این کتابچه ۱۰۲ صفحه‌ای - از نظر برداشتن نخستین گام استوار در تصمیم‌گیری برای تدوین برنامه‌های درسی متوسطه ایران - همسنگ و هم ارز قانون اساسی معارف ایران است.

در مقاله حاضر این دستور به عنوان برنامه درسی معیار قرار گرفته است تا بر اساس آن تحولات و تغییرات برنامه‌های بعدی مصوب شورای عالی معارف مشخص گردد.

شورای عالی معارف و تصویب برنامه‌های درسی متوسطه

شورای عالی معارف در آغاز قرن حاضر (تاریخ تصویب در مجلس شورای ملی، سال ۱۳۰۰ ش؛ شروع فعالیت: سال ۱۳۰۱ ش) تشکیل شد و عهده‌دار رسیدگی به برنامه‌ها و فعالیتهای آموزشی و فرهنگی کشور گردید و تا سال ۱۳۱۷ ش، که نام وزارت معارف به وزارت فرهنگ تغییر یافت (هدایی، ۱۳۸۲)، با همین نام به فعالیت خود ادامه داد. بخشی از شرح وظایف شورای عالی معارف، بر اساس مصوبه مجلس شورای ملی وقت، ذیلا بیان می‌شود:

۱. اهتمام در ترویج خط و زبان و ادبیات فارسی و عربی و نشر مقالات علمی عام‌المنفعه.
۲. سعی در تهیه موجبات تکثیر مدارس و تدارک مقدمات تعلیم اجباری و مجانی.
۳. مشورت در رفع نقایص تعلیمات عمومی و سعی در تهیه وسایل تأسیس مدارس صنعتی و فلاحتی و شبانه‌روزی و تعمیم ورزشهای بدنی و رعایت قوانین حفظ‌الصحه و مراقبت در دستور تحصیلات مدارس خارجه.
۴. تهیه و اصلاح دستورات رسمی کلیه تحصیلات علمی و فنی مدارس ذکور و اناث و نظامنامه‌های مدارس.
۵. تهیه دستور تحصیلات مدارس معلمان و معلمات و نظامنامه‌های راجعه به آنها. (سایت مجلس شورای اسلامی: www.law.majlis.ir/law/lawview).

روال تصویب برنامه‌های درسی در شورای عالی معارف ظاهراً از این قرار بوده است: از اداره معارف (در تهران) برنامه‌هایی به شورا پیشنهاد می‌شده؛ شورا برنامه را به کمیسیون ویژه برای بررسی و اصلاحات اولیه می‌سپرد؛ و سرانجام، صورت نهایی را حکم و اصلاح می‌کرده و به تصویب می‌رسانده است. از فحوای صورت جلسات شورای عالی معارف، لااقل در پانزده سال نخست، می‌توان استنباط کرد که برنامه‌های درسی دوره متوسطه عمدتاً ناظر بر مدارس پایتخت و شهرهای بزرگ، و خانواده‌های نسبتاً مرفه بوده است.

یافته‌های تحقیق

چنانکه قبلاً بیان شد، بررسی متون موجود در زمینه تحقیق حاضر، حاکی از وجود یک برنامه منسجم درسی دوره متوسطه است تحت عنوان: دستور تعلیمات متوسطه، که در سال ۱۳۳۲ ق/ ۱۲۹۳ ش، توسط وزارت معارف وقت تصویب شده است. این دستور شامل برنامه‌های درسی کامل دوره متوسطه شش ساله و سرفصل تفصیلی هر درس، و شامل درسهای زیر است: فارسی؛ عربی؛ السنه خارجه (فرانسه، آلمانی، انگلیسی، و روسی؛ و با تأکید بر زبان فرانسه)؛ تاریخ؛ جغرافیا؛ فقه؛ حقوق؛ حساب؛ هندسه؛ جبر و مقابله؛ مثلثات؛ دسکرپتیو (هندسه

رسمیه؛ هیئت؛ رسم؛ فیزیک؛ شیمی؛ تاریخ طبیعی؛ نقاشی؛ دفترداری (وزارت معارف، ۱۳۳۲ ق).

درآمد این بخش را دو گزینه از دستور تعلیمات متوسطه ۱۲۹۳ ش قرار می‌دهیم تا هم به این برنامه ارج نهاده باشیم؛ و هم ملاکی برای سنجش برنامه‌های متوسطه بعدی که به تصویب شورای عالی معارف رسیده است در اختیار داشته باشیم. شاید بهتر بود که کل این سند ارائه شود؛ لیکن به سبب ضرورت اجمال، فقط به همین مقدار بسنده می‌شود.

در سطرهای زیر، به جهت شناخت نسبی عناوین درسی و نحوه بیان دستور ۱۲۹۳ ش در سرفه‌های عمومی (فارسی، عربی، زبان خارجه)، ریاضیات، و علوم تعیین شده برای سال اول و سپس سال چهارم دوره متوسطه را از دستور تعلیمات متوسطه ذکر می‌کنیم. اما - به جهت اجتناب از حجیم شدن متن - در مقایسه‌های آینده تنها به ذکر سرفصل درسهای فارسی، عربی، زبان خارجه (فرانسه)، و تاریخ طبیعی سال اول هر برنامه، به عنوان نمونه‌هایی از درسهای عمومی و تخصصی می‌پردازیم.

دستور تعلیمات مدارس متوسطه

(مصوب ختم ۱۳۳۲ ق/ فروردین ۱۲۹۳ ش)

سال اول

۱. فارسی

صرف و نحو، شناختن اجزاء عمده کلام و اقسام کلمات، تمرینات شفاهی و کتبی، حالات اسماء و کنایات، وجوه و صیغ افعال، متعدی و لازم، معلوم و مجهول، ازمنه، قطعات منتخبه از نظم و نثر از فصحاء و شعرای معروف، نوشتن موضوعات سهل.

۲. عربی

صرف مبسوط شامل قوانین اشتقاق اقسام افعال و اسماء مشتقه و اوزان قیاسی مصادر و سماعی آن و صفات مشبّه و اوزان مبالغه و اسم زمان و مکان و آلت و اعلال و ادغام به قدری که در کتاب تصریف مندرج است و از نحو مندرجات متن انموذج و ترجمه و لغت سازی اول مدارج.

۳. السنه خارجه

- فرانسه: قرائت و ترجمه شفاهی (کتاب لکتور درجه اول دوره مقدماتی) گرامر ابتدایی بیچگانه (کتاب اول - ترجمه و نوشتن تمرینات روی تخته سیاه، صرف افعال با قاعده)، مکالمه و محاوره به وسیله نقشه جات دیواری، حفظ قطعات نثر یا نظم سهل، ترجمه کتبی سهل از فرانسه به فارسی و از فارسی به فرانسه، مشق خط.

انگلیسی

مطابق پروگرام فرانسه است

روسی

آلمانی

۴. تاریخ طبیعی

حیوان‌شناسی، ترکیب بدن انسان به طور اختصار و تقسیمات عمده حیوانات از این قرآن: تغذیه، هضم، ترکیب تغذیه، آلت هضم، تغییر شکل اغذیه در نقاط مختلفه بدن با شرح مختصر، منافع اصلی اغذیه ضروریه، حفظ الصحه تغذیه، مسمومیت غذایی، آب فاسد، تنفس، آلت تنفس، هوای قابل تنفس، خطر هوای کثیف و ابتلاء بدن به امراض توسط مجرای تنفس، حنجره و حدوث صوت، آلت دوران دم، خون، ابتلاء به امراض مسریه به توسط خون، حرارت غریزیه، تولید و حفظ آن، ثابت بودن درجه حرارت در بدن انسان و بعضی حیوانات، پشم و پر و پوست حیوانات، البسه و خواص آنها از جهت حفظ الصحه، سلسله اعصاب، مراکز اعصاب، آلات حس، مضرت استعمال محرکات از قبیل الکحل، حفظ الصحه آلات حس، حفظ الصحه جلد، آلات حرکت، استخوانها، مفاصل و عضلات، ورزش و اهمیت آن در حفظ صحت و مناسبات اندام.

حیوانات ذو فقار، صفات اصلیه طبقات خمسسه آنها، پستاندارها و امثال چند از هر قسم آنها، طیور و امثال چند از هر قسم آنها، آشیانه‌های طیور، مهاجرت طیور، فائده وجود طیور و لزوم محافظت آنها، خزندگان و ذکر اقسام عمده آنها، ضفادع و تغییرات شکل آنها، ماهیها و اقسام مأكول آنها و صید و پرورش آنها، حیوانات مفصلی، هوام و صفات ظاهره و تغییرات و تغییرات شکل آنها و بعضی اقسام مهم آنها، عنکبوتها و عقارب و غیرها، اقسام خرچنگ، انواع، عنکبوتهای دریایی، حلزن، صدفها، مروارید، کرماها و زلواها و کرماهای طفیلی، ستاره‌های دریایی و حیوانات مرجانی، اسفنجها.

سال چهارم

۱. فارسی

یک دوره علم بدیع به اختصار، تاریخ حال شعراء و فصحای معروف ایران و قطعات منتخبه ایشان، نوشتن موضوعات از روی قطعاتی که تدریس می‌شود.

۲. عربی

بقیه جلد ثانی قواعد الجلیه، و چهارم مدارج با اعراب و اعلال که تکمیل عملیات صرف و نحو شود و ترجمه فارسی به عربی و معلوم است در این مقام لغات و کلماتی را که عربی آن معلوم شاگرد نباشد به او گفته می‌شود، در این سالها باید مشق کنند که عبارات عربی بی اعراب را صحیح بخوانند و علم بدیع با تمرین شناختن صنایع آن در نظم و نثر عربی و فارسی (چون بدیع سهلتر از معانی و بیان است و در فارسی هم خواننده شده لهذا مقدم داشتن اولی است).

۳. السنه خارجه

فرانسه: قرأت و ترجمه (کتاب دوره متوسط)، گرامر (کتاب دوره دوم)، تمرینات، صرف افعال با قاعده و بی قاعده از روی پنج زمان اصلی، تجزیه نحوی (آنالیز گراماتیکی)، حفظ قطعات شعرای معاصر، دیکته، ترجمه کتبی از فارسی به فرانسه، بسط موضوعات مختصر.

انگلیسی

روسی
آلمانی

۴. تاریخ طبیعی

حیوان شناسی: تشریح و فیزیولوژی حیوانی، انساج مختلفه حیوان، تشکیل اعضای حیوانات از انساج مختلفه، وضع تشکیل اعضای عمده در سلسله حیوانات، تکمیل تدریجی اعضای حیوانات تا حیوانات ذو فقار، صفات اصلیه فقره دارها، تغییرات آنها در طبقات مختلفه ذو فقارها و صفات ممیزه ماهیها و ذو حیاتین و خزندهها و پرندهها و پستاندارها، بیان اعمال مختلفه فیزیولوژی در بدن انسان، عمل تغذیه، هضم، آلت هاضمه، اغذیه، اثرات شیمیایی هاضمه، دوران دم، خون، آلت دوران خون، کیفیت دوران، لنف، جذب، تنفس، آلت تنفس، آثار شیمیایی و فیزیکی.

حرارت غریزیه، دفع فضولات، کلیه، کبد، اعمال کبد، اعمال ارتباطی، مراکز اعصاب، اعمال آنها، اعصاب حس، اعصاب حرکت، اعضای حواس خمسسه، چشم، رؤیت، تغییرات فیزیولوژی که در چشم حاصل می شود از حیث دور و نزدیک دیدن، گوش و سمع، شامه، ذائقه، جلد، لامسه، اعضای حرکت، حنجره و صدا.

دستور تعلیمات متوسطه قاعدتا باید جزء منابع اصلی تدوین برنامه های درسی متوسطه شورای عالی معارف نیز بوده باشد؛ گر چه در جایی مستقیما به عنوان این دستور اشاره نمی شود، لیکن جای جای، در برنامه های آینده به عبارات: «مطابق دستور چاپی»، «مطابق پروگرام فعلی»، «مطابق پروگرام چاپی» در صورت جلسات شورای عالی معارف برمی خوریم، که قاعدتا باید اشاره به همین دستور تعلیمات متوسطه سال ۱۲۹۳ باشد.

چنانکه دیدیم، مدارس متوسطه ایران (بجز دارالفنون) از سال ۱۳۱۵ق/ ۱۲۷۷ ش به بعد پدید آمدند و در حدود بیست سال با برنامه های انتخابی خودشان به تدریس درسهای مناسب دوره متوسطه می پرداختند و تنها از زمان تدوین «دستور تعلیمات متوسطه» سال ۱۲۹۳ ش است که برنامه درسی مدارس متوسطه با الگویی تهیه شده در ایران سازمان یافته اند.

شورای عالی معارف پس از شروع به کار، برنامه های درسی متعدد - و از جمله، برنامه های درسی دوره متوسطه - را تنظیم و تصویب می کند. برنامه های درسی مصوب شورا در سالهای ۱۳۰۱ تا ۱۳۱۷ ش در صورت جلسات شورا ثبت و ضبط شده اند و گاهی اشاراتی به اصلاح برنامه ها شده است؛ اما مشکل بزرگ برای تحقیق در روند تحولات برنامه های درسی، نبودن متن گفتگوهای جلسات است که از طریق آنها می شد علت تغییر و اصلاح برنامه ها را استنباط کرد.

تا اواخر دهه دوم قرن - تا حدود ۱۳۱۸ ش - متن کامل برنامه‌های تصویب شده در صورتجلسه‌های شورا ذکر گردیده است اما از این حدود سالها، که برنامه‌های درسی تقریباً تثبیت شده‌اند، متن همه برنامه‌های مصوب وارد صورتجلسه‌ها نشده و فقط برنامه‌های بسیار جدید و یا تغییرات مربوط به برنامه‌های پیشین در صورتجلسه‌ها درج شده است.

شورای عالی معارف طی حدود بیست سال نخست کار خود سیزده برنامه درسی کامل متوسطه سه ساله؛ شش ساله؛ پنج ساله دختران، و رشته‌های خاص؛ و سه اصلاحیه برنامه‌های پیشین را برای دوره متوسطه تصویب کرده است.

فهرست خلاصه برنامه‌های درسی متوسطه مصوب شورای عالی معارف طی دو دهه نخست قرن حاضر به شرح زیر است:

- الف) برنامه‌ها (دستورها؛ پروگرام‌ها):
۱. پروگرام دوره دوم متوسطه شش ساله ادبی و علمی (دلو ۱۳۰۲)، دوره دوم: شعبه ادبی و علمی
  ۲. دستور تعلیمات دوره اول متوسطه (۱۳۰۳) + سال تهیه و سه سال رسمی
  ۳. دستور تعلیمات متوسطه نسوان به ضمیمه تعلیمات اختصاصی دارالمعلمات (شهریور ۱۳۰۴)
  ۴. پروگرام دوره اول متوسطه سه ساله (شهریور ۱۳۰۶)
  ۵. دستور تحصیلات شش ساله متوسطه (مرداد ۱۳۱۰) + دوره دوم: شعبه ادبی و علمی
  ۶. تقسیم دوره متوسطه به سه شعبه ادبیات، ریاضیات و طبیعیات در سال ششم و تغییر برنامه به برنامه‌ای مناسب سه شعبه سال ششم (اردیبهشت ۱۳۱۳) ۱
  ۷. دستور ورزش دبیرستانها (دی ۱۳۱۳)
  ۸. دستور تحصیلات متوسطه [طلاب علوم] دینی اهل سنت و جماعت (سی بهمن ۱۳۱۳)
  ۹. برنامه تدریس زبان انگلیسی در دوره اول متوسطه (شهریور ۱۳۱۴)
  ۱۰. برنامه دوره اول متوسطه دختران (تیر ۱۳۱۶)
  ۱۱. برنامه تحصیلات دوره کامل متوسطه (آذر ۱۳۱۷): سال ششم: سه شعبه ادبی، ریاضی، طبیعی
  ۱۲. برنامه تحصیلات متوسطه [پنج ساله] دختران (خرداد ۱۳۱۸)
  ۱۳. برنامه تحصیلات دوره متوسطه شعبه بازرگانی (شهریور ۱۳۱۸)
- ب) اصلاح برنامه‌ها:
۱. اصلاحات برنامه ریاضیات مدارس متوسطه نسوان (اسفند ۱۳۱۲)

۱. متن این برنامه درسی در صورتجلسه‌های شورای عالی معارف دیده نشده. فقط به تصویب آن اشاره شده است. لیکن در سال ۱۳۱۷ ش برنامه تحصیلات دوره کامل متوسطه (آذر ۱۳۱۷) در صورتجلسات ذکر شده است. احتمال دارد که اجرای این برنامه کمی به تعویق افتاده باشد. ن.

۲. اصلاح برنامه زبان فرانسه در دوره اول و دوم متوسطه (دی ۱۳۱۵)

۳. اصلاح برنامه عربی در دوره اول و دوم متوسطه (قسمت ادبی) (دی ۱۳۱۵)

بررسی حاضر را با مقایسه پروگرام دوره دوم متوسطه شش ساله ادبی و علمی (۱۳۰۲ ش) آغاز می‌کنیم - که نخستین برنامه متوسطه و نیز نخستین برنامه دوره دوم متوسطه دو شعبه‌ای مصوب شورای عالی معارف است. اما پس از آن، تنها به مقایسه برنامه‌های درسی: فارسی، عربی، فرانسه، و تاریخ طبیعی در پروگرام دوره دوم متوسطه شش ساله ادبی و علمی ۱۳۰۲، دستور تحصیلات متوسطه ۱۳۱۰، و برنامه تحصیلات دوره کامل متوسطه ۱۳۱۷ خواهیم پرداخت.

پروگرام دوره دوم متوسطه شش ساله ادبی و علمی (مصوب اول دلو ۱۳۰۲)

نخستین گام شورای عالی معارف تدوین و تنظیم برنامه دوره دوم متوسطه است. این برنامه با برنامه پیشین (دستور ۱۲۹۳ ش) چندان تفاوتی ندارد؛ الا آنکه دوره دوم متوسطه در تصمیم این شورا به دو شعبه ادبی و علمی تقسیم شده است و ناگزیر باید تکلیف درسهای هر شعبه معلوم شود درسها تقریباً یکسانند و در برخی درسها عیناً مفاد برنامه پیشین در برنامه جدید گنجانده شده است. در سطور زیر، نخست به مقایسه عنوان درسهای تعیین شده این برنامه با درسهای مندرج در دستور ۱۲۹۳ ش می‌پردازیم و سپس نمونه‌هایی از متن دو برنامه را با هم مقایسه می‌کنیم. نکته جالبی که هنگام تدوین درسهای شعبه ادبی این برنامه به چشم می‌خورد، اشاره یکی از اعضای شورای عالی معارف به این نکته است که تقسیم دوره متوسطه به دو شعبه «به تقلید اروپاییها» است و این نخستین باری است که در شورا، به تقلید از برنامه‌های درسی اروپایی اشاره شده است؛ و البته باز هم به چنین اشاره‌هایی برخوایم خورد (شورای عالی معارف، ۱۳۰۳، ص ۲۰۱).

مقایسه چهار درس از پروگرام دوره دوم متوسطه شش ساله ادبی و علمی ۱۳۰۲

با دستور تعلیمات ۱۲۹۳

۱۲۹۳: سال چهارم: درس فارسی

یک دوره علم بدیع به اختصار، تاریخ حال شعراء و فصحای معروف ایران و قطعات منتخبه ایشان، نوشتن موضوعات از روی قطعاتی که تدریس می‌شود.

۱۳۰۲: سال چهارم ادبی: درس فارسی

یک دوره علم بدیع، تاریخ شعراء و فصحاء معروف و قطعات منتخبه ایشان، نوشتن موضوعات از روی قطعاتی که تدریس می‌شود.

۱۲۹۳: سال چهارم: درس عربی

بقیه جلد ثانی قواعد الجلیه و چهارم مدارج با اعراب و اعلال که تکمیل عملیات صرف و نحو شود و ترجمه فارسی به عربی و معلوم است در این مقام لغات و کلماتی را که عربی آن معلوم شاگرد نباشد به او گفته می‌شود، در این سالها باید مشق کنند که عبارات عربی بی اعراب را صحیح بخوانند و علم بدیع با تمرین شناختن صنایع آن در نظم و نثر عربی و فارسی (چون بدیع سهلتر از معانی و بیان است و در فارسی هم خواننده شده لهذا مقدم داشتن اولی است).

۱۳۰۲: سال چهارم ادبی: درس عربی

قرائت: مدارج جلد چهارم و مشق خواندن عبارت عربی بی اعراب، صرف و نحو، تکمیل قواعد. صرف و نحو آن قدری که در جلد ثانی قواعد الجلیه مندرج است با تطبیق آنها در عبارات مدارج چهارم. ترجمه: ترجمه عبارات ساده عربی به فارسی و فارسی به عربی.

۱۲۹۳: سال چهارم: درس فرانسه

فرانسه: قرائت و ترجمه (کتاب دوره متوسط)، گرامر (کتاب دوره دوم)، تمرینات، صرف افعال با قاعده و بی قاعده از روی پنج زمان اصلی، تجزیه نحوی (آنالیز گراماتیکال)، حفظ قطعات شعرای معاصر، دیکته، ترجمه کتبی از فارسی به فرانسه، بسط موضوعات مختصر.

انگلیسی

مطابق پروگرام فرانسه است

روسی

آلمانی

۱۳۰۲: سال چهارم ادبی / علمی: درس فرانسه

مشترک بین قسمت علمی و ادبی.

فرانسه: پروگرام کنونی به علاوه مکالمه.

تعلیم زبان (لغات صرف و نحو): به وسیله مکالمه راجع به اشیاء محیط مدرسه و اعداد و وقت و درجه حرارت و برودت هوا، اعضای بدن و احتیاجات آنها، خانه و خانواده.

زبان خارجه دیگر: انگلیسی یا روسی یا آلمانی

۱۲۹۳ سال چهارم: درس تاریخ طبیعی

حیوان شناسی: تشریح و فیزیولوژی حیوانی، انساج مختلفه حیوان، تشکیل اعضای حیوانات از انساج مختلفه، وضع تشکیل اعضای عمده در سلسله حیوانات، تکمیل تدریجی اعضای حیوانات تا حیوانات ذو فقار، صفات اصلیه فقره

دارها، تغییرات آنها در طبقات مختلفه ذو فقارها و صفات ممیزه ماهیها و ذو حیاتیان و خزنده‌ها و پرنده‌ها و پستاندارها، بیان اعمال مختلفه فیزیولوژی در بدن انسان، عمل تغذیه، هضم، آلت هاضمه، اغذیه، اثرات شیمیایی هاضمه، دوران دم، خون، آلت دوران خون، کیفیت دوران، لطف، جذب، تنفس، آلت تنفس، آثار شیمیایی و فیزیکی. حرارت غریزه، دفع فضولات، کلیه، کبد، اعمال کبد، اعمال ارتباطی، مراکز اعصاب، اعمال آنها، اعصاب حس، اعصاب حرکت، اعضای حواس خمسسه، چشم، رؤیت، تغییرات فیزیولوژی که در چشم حاصل می‌شود از حیث دور و نزدیک دیدن، گوش و سمع، شامه، ذائقه، جلد، لامسه، اعضای حرکت، حنجره و صدا.

۱۳۰۲ سال چهارم علمی: درس تاریخ طبیعی

مطابق پرگرام چاپی. [یعنی همان سرفصل پیشین، که از دستور ۱۲۹۳ نقل شده است. ن.]
 پس از تصویب این برنامه، شورای عالی معارف برنامه درسی دوره متوسطه دختران را تحت عنوان «دستور تعلیمات متوسطه نسوان» تدوین و تصویب کرده است.

دستور تعلیمات متوسطه نسوان (مصوب شهریور ۱۳۰۴)

برنامه درسی متوسطه نسوان برنامه‌ای است پنج ساله. نکته مهم در این برنامه، نگاه مستقل به آموزش متوسطه دختران است. اما بنیاد این برنامه همانا دستور ۱۲۹۳ ش است، با اندک تغییراتی در برخی درسها، نظیر فارسی و زبان فرانسه (که تفصیل بیشتری یافته است). دیگر درسها عینا همان درسهای دستور ۱۲۹۳ ش هستند؛ و تنها تفاوت چشمگیر آن با برنامه پیشین، افزودن مواد درسی مناسب زندگی خانوادگی از سویی، و درسهایی در زمینه تعلیم و تربیت (پداگوژی) و روان شناسی است؛ طبعاً با قصد (اعلام نشده) آماده سازی دختران جوان برای زندگی خانوادگی و حضور در صحنه آموزش و پرورش کشور (از طریق دارالمعلمت). دو درس پداگوژی این برنامه، درسهایی جالب‌اند. دستور تعلیمات نسوان یکی از پایدارترین برنامه‌های مصوب شورای عالی معارف است که تا سال ۱۳۱۶ ش بدون تغییر باقی مانده است.

دهه دوم قرن و افزایش تجربه شورای عالی معارف

کوشش و تجربه نسبی اعضای شورای عالی معارف در سالهای ۱۳۰۱ ش تا ۱۳۰۹ ش، سرانجام در دهه دوم قرن به ثمر نشست و برنامه درسی متوسطه ایران در این دهه شاهد گامهایی استوارتر در برنامه‌های درسی است. طی این دهه سه برنامه نسبتاً منسجم برای دوره متوسطه فراهم شده و تعیین شعبه‌های سه گانه درسی (ادبی، ریاضی، طبیعی) در سال ششم نیز گامی مهم در تعیین تکلیف دانش‌آموزان دوره متوسطه بوده است. در این بخش، دو برنامه

تدوین شده در این دهه را ملاحظه خواهیم کرد: دستور تحصیلات شش ساله متوسطه (۱۳۱۰ ش)؛ برنامه تحصیلات دوره کامل متوسطه (۱۳۱۷ ش)؛ و سپس اشاره‌ای کوتاه به برنامه تحصیلات دوره متوسطه دختران خواهیم داشت.

دستور تحصیلات شش ساله متوسطه (مصوب مهر ۱۳۱۰)

برنامه‌های درسی دوره متوسطه در ایران چنانکه در اوایل مقاله اشاره کردیم تا حدودی بیانگر آن است که اعضای شورای عالی معارف سیاست یا خط مشی دقیق و درستی از دست کم - برنامه‌ریزی آموزشی یا برنامه‌ریزی درسی برای مقطعی چون دوره متوسطه را نداشته‌اند؛ و در تدوین برنامه درسی دو شعبه ادبی و علمی سال ۱۳۰۲ ش، قول یکی از اعضای شورای عالی معارف را در باب «تقلید از اروپاییها» دیدیم. در برنامه حاضر نیز - علاوه بر برخی نکات تازه، اشاره‌ای دیگر به «نگاه» اعضای شورا به آن سوی جهان می بینیم. در جلسه ۱۱۴ مورخ ۲۴ تیرماه ۱۳۰۷ ش از قول معاون وقت وزارت معارف می خوانیم:

«اولاً، مدتی است از تمام طبقات شکایات کثیره متواتره مبنی بر بطوء جریان امور معارف و عدم پیشرفت امر تحصیل می‌رسد و غالباً اظهار می‌دارند عیب و علت این معنی در پروگرام است که مواد آن زیاد [است]. نه شاگرد وقت مذاکره دارد نه معلم وقت مطالعه. حتی این معنی در مجلس هم ریشه و نمو کرده و غالباً اظهار می‌دارند که پروگرام باید اصلاح شود...»

«ثالثاً، چون معلمین مدارس متوسطه از خارجه استخدام شده و عمماً قریب وارد خواهند شد و برای تشکیلات و افتتاح مدارس مزبوره با وقت کمی که داریم باید پروگرام حاضر کرده باشیم (صورتجلسه‌های شورای عالی معارف، ۱۳۰۷، ص ۵۴).

البته باز هم کار به دلخواه آقای معاون وزیر پیش نمی‌رود و اصلاح این برنامه سه سال به طول می‌انجامد و سرانجام در سال ۱۳۱۰ ش، برنامه درسی جدید عرضه می‌شود. در متن صورت جلسه ۱۸۴، ۱۹ مرداد ۱۳۱۰ ش، ضرورت تجدید نظر در برنامه یا دستور تحصیلات متوسطه، دوباره مورد عنایت و بحث قرار می‌گیرد، که در آن از قول وزیر معارف نکاتی ذکر می‌شود مبنی بر اینکه: «پروگرام مزبور مطابق با درجه تحصیلی باکالوراء فرانسه تدوین شده» است (صورتجلسه ۱۸۴-۱۹ مرداد ۱۳۱۰ ش؛ ص ۲۱). دستور جدید تحصیلات متوسطه در مهر ماه ۱۳۱۰ ش، به صورت کامل مورد تصویب قرار می‌گیرد؛ برنامه‌ای که در آن، همانند برنامه پیشین، دو شعبه علمی و ادبی لحاظ شده است، و در برنامه درسی جدید، حق تقدم به رشته علمی داده شده؛ یعنی ابتدا برنامه‌های درسی شعبه علمی مطرح شده است و سپس برنامه

ادبی؛ و به علاوه، خلاف رسم متداول برنامه‌های درسی، در برنامه درسی رشته علمی، غیر از درس فارسی، در بقیه دروسها، درسهای تخصصی مقدم‌اند: ریاضیات، فیزیک، شیمی، تاریخ طبیعی، زبان خارجه، تاریخ، رسم فنی، نقاشی.

ذیلا مفاد برخی از دروس دو برنامه مقایسه می‌شوند:

مقایسه درسهای دستور تعلیمات ۱۲۹۳ و دستور تحصیلات ۱۳۱۰

۱۲۹۳: سال اول: درس فارسی

صرف و نحو، شناختن اجزاء عمده کلام و اقسام کلمات، تمرینات شفاهی و کتبی، حالات اسماء و کنایات، وجوه و صیغ افعال، متعدی و لازم، معلوم و مجهول، ازمه، قطعات منتخبه از نظم و نثر از فصحاء و شعرای معروف، نوشتن موضوعات سهل.

۱۳۱۰: سال اول: درس فارسی

قرائت: قطعات منتخبه نثر از منشآت قائم مقام و اخلاق محسنی و روضه الانوار و گلستان و قطعات منتخبه نظم از شاهنامه و بوستان و جام جم اوحدی و سبعة جامی.

دستور زبان: شناختن اقسام کلمات و اجزای عمده کلام، حالات اسماء، صرف افعال، ازمه و اقسام و افعال و وجوه آن، وجوه اشتقاق، تجزیه و ترکیب.

انشاء: نوشتن موضوعات ساده و سهل.

تبدیل قطعات نظم به نثر.

دیکنه: مشق صحت املاء شفاه در ضمن قرائت و کتبا به وسیله نوشتن قطعات بالنسبه مشکل.

۱۲۹۳: سال اول: درس تاریخ طبیعی

حیوان شناسی، ترکیب بدن انسان به طور اختصار و تقسیمات عمده حیوانات از این قرار: تغذیه، هضم، ترکیب تغذیه، آلت هضم، تغییر شکل اغذیه در نقاط مختلفه بدن با شرح مختصر، منافع اصلی اغذیه ضروریه، حفظ الصحه تغذیه، مسمومیت غذایی، آب فاسد، تنفس، آلت تنفس، هوای قابل تنفس، خطر هوای کثیف و ابتلاء بدن به امراض توسط مجرای تنفس، حنجره و حدوث صوت، آلت دوران دم، خون، ابتلاء به امراض مسریه به توسط خون، حرارت غریزیه، تولید و حفظ آن، ثابت بودن درجه حرارت در بدن انسان و بعضی حیوانات، پشم و پر و پوست حیوانات، البسه و خواص آنها از جهت حفظ الصحه، سلسله اعصاب، مراکز اعصاب، آلات حس، مضرت استعمال محرکات از قبیل الکل، حفظ الصحه

۱۳۱۰: سال اول: درس تاریخ طبیعی

۱. تشریح و فیزیولوژی انسانی: ترکیب بدن انسان، تغذیه، هضم، جهاز هضم، دوران خون، خون، حرارت غریزیه، تنفس و آلات آن، هوای قابل تنفس، حنجره، استخوانها، مفاصل، عضلات، اعصاب، آلات حس.

۲. حیوانات ذی فقار: صفات اصلی طبقات پنجگانه آنها، پستانداران و امثال چند از آنها که در مملکت یافت می‌شوند، عادات آنها، تناسب ساختمان بدنی هر یک از آنها با وضع زندگی (مخصوصاً دست و پا و جهاز هضم) فوایدی که هریک برای انسان دارند، پرندگان و اقسام مهم آنها، گوکان و تغییرات آنها، ماهیها و اقسام آنها.

۳. حیوانات غیر ذی فقار: طبقات مختلف آنها، حیوانات مفصلی، حشرات مفید و مضر، عنکبوتها، سخت پوستان، نواعم و اقسام آنها، صدف مروارید، آلات حس، حفظ الصحه جلد، آلات حرکت، استخوانها، مفاصل و عضلات، ورزش و اهمیت آن در حفظ صحت و مناسبات اندام.

حیوانات ذوفقار: صفات اصلی طبقات خمسۀ آنها، پستاندارها و امثال چند از هر قسم آنها، طیور و امثال چند از هر قسم آنها، آشیانه‌های طیور، مهاجرت طیور، فائده وجود طیور و لزوم محافظت آنها، خزندگان و ذکر اقسام عمده آنها، ضفادع و تغییرات شکل آنها، ماهیها و اقسام مأكول آنها و صید و پرورش آنها، حیوانات مفصلی، هوام و صفات ظاهره و تغییرات و تغییرات شکل آنها و بعضی اقسام مهم آنها، عنکبوتها و عقارب و غیرها، اقسام خرچنگ، نواعم، عنکبوتهای دریایی، حلزن، صدفها، مروارید، کرماها و زلواها و کرماهای طفیلی، ستاره‌های دریایی و حیوانات مرجانی، اسفنجها.

کرماها، شعب دیگر حیوانات غیر ذی فقار و اختلاف هر یک از آنها با دیگری.

۱۲۹۳: سال اول: درس فرانسه

قرائت و ترجمه شفاهی (کتاب لکتور درجه اول دوره مقدماتی) گرامر ابتدایی بچگانه (کتاب اول - ترجمه و نوشتن تمرینات روی تخته سیاه، صرف افعال با قاعده)، مکالمه و محاوره به وسیله نقشه جات دیواری، حفظ قطعات نثر یا نظم سهل، ترجمه کتبی سهل از فرانسه به فارسی و از فارسی به فرانسه، مشق خط.

انگلیسی

مطابق پروگرام فرانسه است

روسی

آلمانی

۱۳۱۰: سال اول: درس فرانسه

[مقدمه:] در دوره اول متوسطه غرض اصلی از تدریس زبان فرانسه این است که شاگرد تکلم به این زبان را فرا گیرد و برای نیل به این مقصود باید ابتدا کلمات متداوله را شفاها بیاموزد و آنها را با یکدیگر صحیحا ترکیب نموده جمله‌سازی کند و به این ترتیب معتاد به حرف زدن بشود.

در اوایل باید نهایت کوشش در آموختن تلفظ صحیح کلمات به عمل آید. به این ترتیب که معلم ابتدا کلمات را خود ادا نموده پس از آن محصلین را گاهی منفردا و گاهی مجتمعاً به تلفظ وادار کند و همینکه محصلین تلفظ صحیح را خوب آموختند معلم باید کلمات را روی تخته بنویسد و بنویسند تا املاء آنها مرکوز ذهن شاگرد شود. تعلیم لغات باید به وسیله ارائه اشیاء یا تصویر آنها انجام گیرد و برای محاوره و مکالمه ممکن است نقشه‌جات دیواری استفاده کرد. لغاتی که تدریس می‌شود باید فقط مربوط به زندگانی و راجع به مطالب مشروحه ذیل باشد:

سال اول

۱. احتیاجات و اعمال شاگرد در مدرسه، اسباب و لوازم تحصیل در اطاق درس، روابط شاگرد با رفقا و معلمین خود، کارهای عمده [ای] که در کلاس صورت می‌گیرد از قبیل: خواندن و نوشتن و غیره، نشست و برخاست، قسمتهای مختلف کلاس و موارد استعمال اشیاء کلاس، تفریح و بازی.

۲. اعداد، چهار عمل اصلی ساده.

۴. بدن انسان و احتیاجات آن، قسمتهای مختلفه بدن، غذا، لباس، اعمال حواس خمسه، سلامت و مرض.

۳. اوقات و درجه حرارت، تقسیم اوقات به روز و هفته و ماه و سال، سن، سرما و گرما، فصول چهارگانه به

اختصار.

چنانکه ملاحظه می‌شود، علی‌رغم تقلید از برنامه «باکالوراء» فرانسه، و با گذشت حدود ۱۷ سال از برنامه ۱۲۹۳ ش، هنوز تقریباً همان برنامه و همان سرفصل و همان درسها و همان اصطلاحات در برنامه «جدید» جاری است؛ و باز، به جای نشانه‌های آموزشی «باکالوراء» فرانسه، رد پای برنامه قدیمی در بسیاری از درسها پیدا است. البته تغییرات جزئی رخ داده است؛ مثلاً مفاد برخی از درسها کاهش یافته، برخی درسها به کلاس‌های بالاتر منتقل شده، و بعضاً واژه‌های فارسی وارد برنامه درسی شده است. در درسهای دیگر این برنامه نیز وضع کم و بیش به همین قرار است؛ اما به هر حال، هنوز نشانه‌های سرگردانی و بلاتکلیفی شورای عالی معارف مشهود است (ر.ک. صورتجلسه‌های شورای عالی معارف، ۱۳۰۹-۱۳۱۳).

برنامه تحصیلات دوره کامل متوسطه (مصوب آذر ۱۳۱۷)

پس از سالها بحث و گفتگو بر سر تدوین برنامه درسی دوره متوسطه، سرانجام در سال ۱۳۱۷ ش، شورای عالی فرهنگ برنامه‌ای جدید را تصویب کرد. این برنامه، خواه به گفته وزیر، برگرفته از باکالورای فرانسه باشد؛ یا آفریده نیاز اقتصادی و اجتماعی کشور، و برساخته معلمان یا متخصصان یا شورای عالی معارف؛ و یا به گفته دکتر عیسی صدیق (۱۳۴۲) «سیرقهقرایی و تقلیدی ناقص از نظام آموزشی دبیرستانهای فرانسه» بوده باشد (ص ۳۷۰)، به هر حال برنامه‌ای است نسبتاً جامع و گسترده که پس از تصویب، عملاً جای دستور تعلیمات متوسطه ۱۲۹۳ ش، را گرفته است.

سه ویژگی این برنامه را از برنامه‌های پیشین متمایز می‌کند: نخست، گستردگی و بسط محتوایی آن؛ دوم ورود نسبتاً گسترده زبان و اصطلاحات علمی و درسی فارسی در آن؛ و سوم تعیین درسهای شعبه‌ای، برای سه شعبه ادبی و ریاضی و طبیعی برای سال ششم متوسطه است؛

که به فراگیران اجازه و امکان انتخاب گرایشهای مورد علاقه خود را می‌دهد. این سالها، در ایران، سالهای فارسی‌گرایی است و یکی از نتایج این فارسی‌گرایی، تبدیل عبارات پروگرام فرنگی به عبارت «برنامه» فارسی است که البته مدتی پیش (در ۱۳۱۴ ش) وارد متن صورتجلسه‌های شورای عالی معارف شده بود؛ لیکن از سال ۱۳۱۷ ش عنوان «برنامه تحصیلات» کاملاً در صورت جلسات مستقر می‌شود.

در سطرهای زیر، نمونه‌هایی از درسهای این دو برنامه را با هم مقایسه می‌کنیم:

مقایسه درسهای دستور تعلیمات ۱۲۹۳ و برنامه تحصیلات دوره کامل متوسطه ۱۳۱۷ دستور ۱۲۹۳: سال اول: درس فارسی

صرف و نحو، شناختن اجزاء عمده کلام و اقسام کلمات، تمرینات شفاهی و کتبی، حالات اسماء و کنایات، وجوه و صیغ افعال، متعدی و لازم، معلوم و مجهول، ازمه، قطعات منتخبه از نظم و نثر از فصحاء و شعرای معروف، نوشتن موضوعات سهل.

برنامه ۱۳۱۷: سال اول: درس فارسی

مقدمه:

۱. برای قرائت از نظم و نثر آنچه برای دانش آموزان سودمند باشد از قبیل خداشناسی و شاهپرستی و اخلاق پاک، میهن‌دوستی و کوشش و کار انتخاب کنند با رعایت استعداد دانش آموزان.
۲. در تدریس قطعات برگزیده دانش آموزان را به مورد استعمال لغات و طرز به کار بردن جمل و معانی خاصه آنها و مراد گوینده متوجه سازند چنانکه دانش آموزان از منظور شاعر یا نویسنده آگاه گردند و به خصوص در سال چهارم و پنجم نظایر عبارتها و تعبیرها که در ضمن قرائت به نظر می‌رسد بر دانش آموزان عرضه دارند و آنان را به استخراج مفاد آنها در امکان مکلف گردانند، چنانکه ملکه استخراج و دریافت مقاصد ادبیه به فراخور تحصیلات برای ایشان حاصل شود.
۳. برای املاء، لغاتی را مورد حاجت و استعمال شایع است با رعایت درجات تحصیل بر لغات مهجور مقدم دارند و حتی الامکان از املاء لغتهای غریب که اکنون مستعمل نیست و تنها در یک یا دو کتاب به کار رفته اجتناب کنند.
۴. در تعلیم انشاء ورزش فکر دانش آموزان را منظور دارند و ابتدا موضوع انشاء را از محسوسات و آنچه فکر دانش آموزان بدان محیط تواند شد و چنانکه در تحسین و درست کردن الفاظ دانش آموزان می‌کوشند در معانی نوشته‌های ایشان نیز نظر داشته باشند و آنان را به حفظ روابط افکار و تناسب اجزاء موضوع در حد استعداد و قوه ایشان متوجه گردانند و تا ممکن است سعی کنند که دانش آموزان در هر موضوع به ابداع فکری موفق گردند و در انتظام عبارت شیوه زبان فارسی را از دست ندهند و همچنین از تعبیرها و الفاظ بیگانه که نسبت به زبان فارسی متداول بیگانه است دوری جویند و در جمل و ترکیبات فارسی قواعد عربی را که با طرز و اسلوب فارسی مخالف است رعایت ننمایند.

۵. در تدریس ادبیات باید پس از دقت در اوضاع علمی و سیاسی و چگونگی اسلوب تعلیمات در هر عهد به طریق کلی تأثیر آنها را در افکار ادباء و شعراء و پیشرفت علوم و فنون خاطر نشان دانش‌آموزان نمایند و نیز در شرح حال هر یک از ادباء، رابطه افکار آنان را حتی‌الامکان با حوادث زندگی ایشان در نظر گیرند و در بیان و شرح اوضاع هر عهد مقدمات و نتایج بعضی از جریانهای فکری و سبکهای ادبی را مورد بحث قرار دهند تا دانش‌آموزان از روی دقت سیر زبان فارسی و تحول افکار بزرگان ایران را فی‌الجمله ادراک کنند. به خصوص در شرح حال شعراء و نویسندگان تا ممکن است اهمیت آثار آنان را به دانش‌آموزان نشان دهند و ایشان را از رنجهای بزرگان ایران در طریق اکتساب و نشر معارف آگاه گردانند.

۶. در سال ششم در قرائت آثار هر یک از شعراء و نویسندگان دانش‌آموزان را بدانچه در ضمن تاریخ ادبیات به روش و شیوه آنان خوانده‌اند متوجه سازند.

سال اول

۱. قرائت: قطعات نظم و نثر از آثار فصحای بزرگ با رعایت نکات اخلاقی و سهولت و اشکال آنها نسبت به قوای دانش‌آموزان و حفظ بعضی از آنها.

۲. املاء: از روی کتاب قرائت.

۳. انشاء: موضوعهای مختلفه راجع به وصف مشاهدات و نقل داستانها و شرح وقایع زندگانی.

۴. دستور زبان فارسی: یک دوره دستور زبان به نحو اختصار.

دستور ۱۲۹۳: سال اول: درس عربی

صرف مبسوط شامل قوانین اشتقاق اقسام افعال و اسماء مشتقه و اوزان قیاسی مصادر و سماعی آن و صفات مشبّهه و اوزان مبالغه و اسم زمان و مکان و آلت و اعلال و ادغام به قدری که در کتاب تصریف مندرج است و از نحو مندرجات متن انموذج و ترجمه و لغت سازی اول مدارج.

برنامه ۱۳۱۷: سال اول: درس عربی

مقدمه: تدریس زبان عربی در دبیرستانها برای چند مقصد است:

اول اینکه، چون زبان و ادبیات فارسی آمیخته به زبان عربی است، جوانان به واسطه فرا گرفتن اصول زبان عربی در زبان فارسی داناتر شوند و کتب ادبی فارسی را بهتر بفهمند و به نکات آنها بهتر بر بخورند.

دوم، برای اینکه جوانان یک اندازه قوه فهم عبارات عربی را پیدا کنند که پس از فراغت از دبیرستان به اندک مدت و توجهی بتوانند کتب علمی و ادبی عربی را بفهمند و از آنها استفاده کنند.

سوم، به واسطه انس به معارف عربی فرهنگ و ادب جوانان قوت گیرد و معلومات سودمند در خاطرشان اندوخته شود.

چهارم، جوانان مستعد شوند برای اینکه اگر در زندگانی با مردمان عربی زبان معاشرت نمایند، یا خواستند از روزنامه‌ها و کتابهای جدید عربی استفاده کنند، با مختصر صرف وقت و مساعی به مقصود برسند.

در تدریس زبان عربی دبیر باید به هیچ وجه نظر به فضل نمایی و بیان الفاظ و عبارت غیرمأنوس نداشته باشد و نیز وارد تفصیل نشود و قواعد صرف و نحو را از شاخ و برگها و فروع غیر لازم پیراسته کند و به مطالب ضروری اکتفا نموده و از صیغه‌سازی و اشتقاق و ذکر شواذ و نوادر و افاداتی که چندان محل حاجت نیست، پرهیز نماید. و در ضمن تاریخ ادبیات عرب باید مقام بلندی را ایرانیان در توسعه و تهذیب و تکمیل زبان و ادبیات عرب داشته‌اند مورد توجه خاص قرار دهد.

دستور ۱۲۹۳: سال اول: درس فرانسه

قرائت و ترجمه شفاهی (کتاب لکتور درجه اول دوره مقدماتی) گرامر ابتدایی بچگانه (کتاب اول - ترجمه و نوشتن تمرینات روی تخته سیاه، صرف افعال با قاعده)، مکالمه و محاوره به وسیله نقشه‌جات دیواری، حفظ قطعات نثر یا نظم سهل، ترجمه کتبی سهل از فرانسه به فارسی و از فارسی به فرانسه، مشق خط.
- انگلیسی، روسی، آلمانی: مطابق پروگرام فرانسه است.

برنامه ۱۳۱۷: سال اول: درس فرانسه

غرض از آموختن زبان فرانسه هم تکلم به به این زبان [و] هم فرا گرفتن قواعد صرف و نحو آن می‌باشد. برای حصول این مقصود بهتر است در سه سال اول بیشتر به تلفظ صحیح و آموختن لغات متداول و ترکیب عبارات ساده و مکالمه توجه شود و در سال چهارم و پنجم قرائت

قطعات منتخب و صرف و نحو زبان بیشتر مورد توجه قرار گیرد.

طرز تدریس: در سه سال اول متوسطه غرض از تدریس زبان فرانسه این است که شاگرد تکلم به این زبان را فرا گیرد و برای نیل به این مقصود باید ابتدا کلمات متداول را شفاهاً بیاموزد؛ بعد آنها را با یکدیگر صحیحاً ترکیب نموده جمله‌سازی کند و به این ترتیب معتاد به حرف زدن بشود. در اوایل باید نهایت کوشش در آموختن تلفظ صحیح کلمات به عمل آید، به این ترتیب که معلم ابتدا کلمات را خود ادا نموده پس از آن محصلین را گاهی منفرداً و گاهی مجتمعاً به تلفظ وادار کند و همین که محصلین تلفظ صحیح را خوب آموختند، معلم باید کلمات را روی تخته بنویسد و بنویسند تا املاء آنها مرکوز ذهن شاگرد بشود.

تعلیم لغات باید به وسیله ارائه اشیا یا تصویر آنها انجام بگیرد و برای محاوره و مکالمه ممکن است از نقشه‌جات دیواری استفاده کرد.

موضوعهایی که در سه سال اول بیشتر مورد توجه باشد از این قرار است:

- بدن انسان و احتیاجات آن، قسمتهای مختلف بدن، غذا، لباس، اعمال حواس خمسسه، سلامت و مرض، خانه و خانواده، قسمتهای مختلف خانه، اطاق تحریر و غذاخوری و پذیرایی و غیره، اثاثیه خانه، اعضاء خانواده و مشاغل آنها،

- احتیاجات و اعمال شاگرد در مدرسه، اسباب و لوازم تحصیل در اطاق درس، روابط شاگرد با رفقا و معلمین خود، کارهای عمده که در کلاس صورت می‌گیرد از قبیل: خواندن و نوشتن و نشست و برخاست و غیره، قسمتهای مختلفه کلاس و موارد استفاده از اشیاء کلاس، تفریح و بازی، چهار عمل اصلی ساده.

- اعداد، محاسبه ساده، اوزان و مقیاسها،

- اوقات و درجه حرارت، تقسیم اوقات به روز و هفته و سال، فصول چهارگانه به اختصار، گرما و سرما،

- دهات و مناظر آنها، بیلاق، آثار جوی، فصول چهارگانه، نباتات و حیوانات، کارهای روستایی از زراعت و باغبانی، حیوانات اهلی و فوائد آنها، آلات و ادوات زراعتی، تفریحات روستایی از قبیل شکار و صید ماهی، گرفتن اعیاد، شهر (کوچه، خیابان، پستخانه، مهمانخانه، تآتر و موزه، کتابخانه، مغازه، بازار)، حرف مختلفه، وسائل نقلیه از قبیل درشکه و اتوموبیل و غیره، طبیعت، دریا، رودخانه، کوه، جلگه، جنگل، آسمان.

- مختصری از شرح حال کاشفین بزرگ و رجال مهم عالم و اطلاعات ساده راجع به فلاحت و صناعت و تجارت و امثال آنها.

- املاء و دستور زبان و تکالیف کتبی در حدود قوای دانش‌آموزان در سال چهارم و پنجم و ششم. معلم باید خواندن قطعات منتخب و املاء و انشاء را بیشتر مورد توجه قرار دهد.

دستور ۱۲۹۳: سال اول: تاریخ طبیعی

حیوان‌شناسی، ترکیب بدن انسان به طور اختصار و تقسیمات عمده حیوانات از این قرار: تغذیه، هضم، ترکیب تغذیه، آلت هضم، تغییر شکل اغذیه در نقاط مختلفه بدن با شرح مختصر، مفاصل و عضلات، ورزش و اهمیت آن در حفظ صحت و مناسبات اندام.

منافع اصلی اغذیه ضروری، حفظ الصحه تغذیه، مسمومیت غذایی، آب فاسد، تنفس، آلت تنفس، هوای قابل تنفس، خطر هوای کثیف و ابتلاء بدن به امراض توسط مجرای تنفس، حنجره و حدوث صوت، آلت دوران دم، خون، ابتلاء به امراض مسریه به توسط خون، حرارت غریزیه، تولید و حفظ آن، ثابت بودن درجه حرارت در بدن انسان و بعضی حیوانات، پشم و پر و الصحه، سلسله اعصاب، مراکز اعصاب، آلات حس، مضرت استعمال محرکات از قبیل الکل، حفظ الصحه آلات حس، حفظ الصحه جلد، آلات حرکت، استخوانها، حیوانات ذو فقار، صفات اصلیه طبقات خمسسه آنها، پستاندارها و امثال چند از هر قسم آنها، طیور و امثال چند از هر قسم آنها، آشیانه‌های طیور، مهاجرت طیور، فائده وجود طیور و لزوم محافظت آنها، خزندگان و ذکر اقسام عمده آنها، ضفادع و تغییرات شکل آنها،

ماهیهها و اقسام مأكول آنها و صید و پرورش آنها، حیوانات مفصلی، هوام و صفات ظاهره و تغییرات و تغییرات و شکل آنها و بعضی اقسام مهم آنها، عنکبوتها و عقارب و غیرها، اقسام خرچنگ، نواعم، عنکبوتهای دریایی، حلزون، صدفها، مروارید، کرماها و زلواها و کرماهای طفیلی، ستاره‌های دریایی و حیوانات مرجانی، اسفنجها.

برنامه ۱۳۱۷: سال اول: علوم طبیعی

سال اول (آثار کنونی)

تعریف علوم طبیعی و تقسیم آن، تعریف هر یک از قسمتهای آن، آثار کنونی:

۱. آب، ۲. گردش طبیعی آب، ۳. ابر، ۴. باران، ۵. برف، ۶. یخ و یخچال و بهمین، ۷. آبهای روان (رودخانه، دریاچه، آبشار، با ذکر مثالهای عملی)، ۸. سیل، ۹. خطر سیل و جلوگیری از آن، ۱۰. آبهای فرورفته، ۱۱. چشمه‌ها، ۱۲. چاه و قنات، ۱۳. دریا، ۱۴. مصب رود، ۱۵. جریانهای دریایی، ۱۶. عمل آب دریا، ۱۷. تشکیل سنگهای رسوبی و چین خوردگیها به طور اختصار، ۱۸. هوا، ۱۹. تعریف هوا، ۲۰. باد و اقسام آن، ۲۱. تپه‌های شنی، ۲۲. آثار موجودات زنده در زمین، ۲۳. زغال سنگ، ۲۴. نفت، ۲۵. جزیره‌های مرجانی، ۲۶. گل سفید، ۲۷. آتشفشان و ساختمان آن، ۲۸. علائم ظهور آتشفشان‌ها، ۲۹. مواد آتشفشانی، ۳۰. زمینهای آتشفشانی، ۳۱. آثار فرعی آتشفشانی با ذکر مثالهای محلی، ۳۲. زلزله و شرح یکی از زلزله‌های معروف، ۳۳. آثار زلزله در سطح زمین و پیش‌بینی که برای جلوگیری از خطر زلزله در ساختمانها باید به عمل آید. (دبیر باید دانش آموزان را به وسیله امثله محلی به اهمیت رودخانه، سیل، آتشفشان، زلزله و طوفان متوجه سازد).

نگاهی کلی به تغییرات برنامه‌های درسی دوره متوسطه

طی حدود بیست سال آزمون و خطا و تصحیح و اصلاح برنامه‌های دوره متوسطه توسط شورای عالی معارف، دو تغییر چشمگیر در برنامه‌های درسی ایران رخ داد: یکی رسیدن به الگویی نسبتاً پایدار برای برنامه‌های درسی دوره متوسطه ایران - که بیانگر این است که شورای عالی معارف (از ۱۳۱۷ به بعد، شورای عالی فرهنگ) تا حدودی از سرگردانی و بلا تکلیفی در تدوین برنامه‌های درسی دوره متوسطه رهایی یافته است؛ و دیگری دگرگونی زبانی (فارسی‌سازی) در بسیاری از درسهای دوره متوسطه کشور - که احتمالاً متأثر از فرهنگستان زبان فارسی وقت بوده است.

برنامه تحصیلات متوسطه سال ۱۳۱۷ ش برنامه‌ای است که پس از سالها آزمون و خطا حاصل شده و نکته مهم در آن این است که از سال ۱۳۱۷ به بعد، این برنامه عملاً پایه برنامه‌های آینده دوره متوسطه ایران شده است. نکته جالب دیگر آنکه این برنامه نسبت به

دستور تعلیمات سال ۱۲۹۳ توسعه محتوایی نیز یافته است - که این توسعه را می‌توان از مقایسه تعداد واژگان دستور ۱۲۹۳ (در حدود ۸۷۵۰ واژه) با تعداد واژگان برنامه تحصیلات ۱۳۱۷ ش (میانگین سه شعبه درسی ادبی، ریاضی، و طبیعی، در حدود ۱۰۳۰۰ واژه) درک کرد. و سرانجام، ورود اصطلاحات فارسی بسیار در درسها و جانشینی آنها به جای اصطلاحات عربی است (گرچه، متقابلاً، این بار اصطلاحات فرنگی جدیدی که ترجمه سریع برای آنها میسر نبوده، به سرعت وارد درسها شده است) مقایسه همه درسها برای بازنمایی تغییرات زبانی در حد مقاله حاضر نیست؛ و تنها به ذکر پاره‌ای از اصطلاحات فارسی وارد شده در متن درسها می‌پردازیم:

در دستور ۱۲۹۳	در برنامه ۱۳۱۷	در دستور ۱۲۹۳	در برنامه ۱۳۱۷
معرفت النبات	گیاه شناسی	حشیشة الطوع	دم اسپیان
انساج	بافته‌ها	رجل الذئب	پا گرگ‌ها
شعراهای جذابه	[زگبرگ‌ها]	هوام	حشرات
ضفادع	غوک‌ها/ قورباغه‌ها	نواعم	نرم تان
بدور و حبوب	دانه‌ها	قوه	نیرو
نباتات بارزالتناسل	گیاهان زاینده برونی	ثقل	سنگینی
نباتات خفی التناسل	گیاهان زاینده درونی	مركز ثقل	گرانیکاه
ذوققارها	مهزه داران	میزان الهواء	میزان الحراره
نباتات ذوفلقین	گیاهان دو لپه	میزان الضغطه	فشارسنج
نباتات یک فلقه	گیاهان تک لپه	حفظ الصحه	بهداشت
آلت تنفس	دستگاه تنفس	دوران دم	گردش خون

برنامه تحصیلات متوسطه دختران

آخرین برنامه‌ای را که در دهه دوم قرن حاضر، شورای عالی فرهنگ تصویب کرد، برنامه تحصیلات متوسطه دختران در سال ۱۳۱۸ است. شورای عالی معارف در سال ۱۳۰۴ برنامه پنج ساله دستور تعلیمات متوسطه نسوان به ضمیمه تعلیمات اختصاصی دارالمعلمات را تصویب کرد که برنامه‌ای نسبتاً پایدار بود و تا سال ۱۳۱۶ دستخوش اصلاح و تغییر نشد. در سال ۱۳۱۶ (در جلسه ۳۵۱ شورای عالی معارف) برنامه دوره اول متوسطه دختران مجدداً تدوین گردید و سرانجام در سال ۱۳۱۸ شورای عالی معارف برنامه تحصیلات متوسطه دختران را توسط تصویب کرد.

برنامه تحصیلات متوسطه دختران مقدمه‌ای در حدود ۶۰۰ کلمه دارد که درباره ضرورت تربیت دختران به عنوان مدیران خانواده‌های آینده بیانگر نوعی سیاست‌شناسی یا خط مشی برای آموزش متوسطه دختران است (صورت جلسه ۳۹۴، ص ۶۱). این برنامه اساساً مبتنی است بر برنامه تحصیلات دوره کامل متوسطه مصوب ۱۳۱۷ - جز آنکه البته در برنامه تحصیلات متوسطه دختران دروسهای: خانه‌داری، خیاطی، تهیه غذا، بچه‌داری، پرستاری، اخلاق و آداب معاشرت؛ روان‌شناسی، و موسیقی به دروسهای این دوره اضافه شده است (ص ۷۲).

نتیجه‌گیری

نظام آموزشی متوسطه نوین ایران با دارالفنون - و تحت تأثیر دروسهای اروپایی - آغاز کرد و تا دیر زمانی از تأثیر برنامه‌های درسی این مدرسه‌رهایی نیافت. بسیاری از کسانی که بعدها وارد حوزه برنامه‌ریزی درسی برای دوره متوسطه ما شدند، خود، پروردگان و آموختگان این مدرسه و آن نظام آموزش متوسطه بودند و - بی آنکه گله‌ای از ایشان باشد - همان ذهنیت را در برنامه‌های آینده متوسطه گنجانند و چرخه تقلید از اروپا ادامه یافت.

یافته‌های تحقیق حاضر تا حدود زیادی مؤید فرضیهایی است که ابتدای مقاله مطرح شد؛ از جمله آنکه:

۱. شباهتهای بسیار دروسهای برنامه‌های درسی مصوب شورای عالی معارف تا سالها بیانگر تأثیرپذیری این برنامه‌ها از برنامه‌های درسی اولیه دوره متوسطه ایران، و به ویژه دستور تعلیمات متوسطه ۱۲۹۳ است؛
۲. در دهه دوم قرن، نگاه به برنامه‌های درسی اروپایی افزایش می‌یابد و برنامه‌های درسی دوره متوسطه (با گرایش بیشتر به گرت‌برداری از برنامه‌های درسی فرانسه) به الگوهای اروپایی نزدیکتر می‌شود.
۳. از اواسط دهه دوم، به سبب نفوذ واژه‌ها و اصطلاحات جدید فرهنگستان ایران در زبان اداری و آموزشی ایران، واژه‌ها و اصطلاحهای فارسی جایگزین بسیاری از واژه‌ها و اصطلاحات فرنگی برنامه‌های درسی می‌شود.
۴. در این دهه برنامه‌های درسی متوسطه دختران از سویی به برنامه‌های عمومی متوسطه نزدیک می‌شود و از سوی دیگر دروسهایی منسجمتر در جهت اداره امور خانواده به دروسهای آنان اضافه می‌شود.

۵. سرانجام، می‌توان گفت که شورای عالی معارف - و لو با گرایش نسبتاً زیاد به برنامه‌های درسی که بیشتر متناسب با توان علمی و صنعتی غرب بودند تا متناسب با توان علمی و صنعتی ایران - سرانجام موفق می‌شود که به نوعی سیاست یا خط مشی نسبتاً منسجم در حوزه برنامه‌ریزی درسی دوره متوسطه برسد و برنامه مصوب ۱۳۱۷ ش بیانگر چنین وضعی است. نیک یا بد، به هر حال، تحولات اجتماعی و اقتصادی و ارتباطات فرهنگی با کشورهای صنعتی عصر، تغییراتی در برنامه‌های درسی متوسطه را (به عنوان پیشگام تحصیلات تخصصی عالی: دانشگاه، دارالمعلمین، و مشابه اینها) ضروری می‌ساخت؛ و این تغییرات، ناگزیر به برنامه‌های متوسطه راه یافت: درسهای تازه آمدند، زبان تازه در کتابها و کلاسها جاری شد، و نیاز به انتخاب بر اساس استعداد و علاقه کم کم به دبیرستانها راه یافت و در مجموع، برنامه‌های درسی بر آینده درسی کشور تأثیر مثبت نهاد. مقاله را با سه پیشنهاد به پایان می‌بریم:

۱. این مقاله گامی است کوچک در تاریخ‌شناسی برنامه‌های درسی متوسطه ایران؛ که مبتنی بر تنها دو منبع، و نیز محدود به حدود بیست سال است. بی شک اسنادی دیگر در این زمینه، و به ویژه در زمینه فلسفه یا سیاست‌گذاری برنامه‌ریزی درسی دوره متوسطه وجود دارد که نگارنده از آنها بی‌خبر است. امید است محققانی که به اسناد دست اول دیگر مربوط به برنامه‌ریزی درسی ایران دسترسی دارند، راه این مقاله را - هم در سطح فعلی و هم در سطوح بزرگتر و گسترده‌تر - ادامه دهند.

۲. ظاهراً کسانی در ایران هستند که کتابهای درسی قدیم ایران را در اختیار دارند. با فراخوان و تقاضا از ایشان، و به کمک چنین مجموعه‌هایی می‌توان به برنامه‌های درسی مدارس ایران دست یافت و آگاهیهای تازه درباره پیشینه برنامه‌های درسی دوره متوسطه ایران پیدا کرد.

۳. به پژوهشگاههای وزارت آموزش و پرورش پیشنهاد می‌شود که اولاً، اسناد و مدارک مربوط به تاریخ آموزش و پرورش ایران را به صورتی نظام‌مند سازماندهی نمایند؛ و ثانیاً در صورت امکان این اسناد را به صورت دیجیتالی (به خصوص در قالب لوح فشرده قابل استفاده عموم محققان) ارائه کنند؛ بی شک این کار به علاقه‌مندان حوزه تاریخ آموزش و پرورش ایران و افزایش گرایش به تحقیقات تاریخی کمک خواهد کرد.

منابع

- اداره کل آمار و ثبت احوال (بی تا). تقویم ۱۰۰ ساله [۱۲۵۶ق - ۱۳۶۵ق]. تهران: [بی نا].
- اشراقی، مهدی (۱۳۸۳). دارالفنون: گفتاری در هویت دارالفنون و جایگاه آن در تاریخ معاصر ایران. تهران: پژوهشکده تعلیم و تربیت.
- بیرشک، احمد (۱۳۶۷). گاهنامه تطبیقی سه هزار ساله: تطبیق تاریخ‌های ایرانی و هجری و قمری و میلادی. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- تربیت. (۱۳۲۱ق) شماره ۲۹۱.
- جناب‌زاده، رؤیا. (۱۳۸۳). دارالفنون فصلنامه کتاب، ش ۵۷ ص ۸۱ - ۸۷.
- دولت‌آبادی، یحیی (۱۳۶۲). حیات یحیی. تهران: جاویدان.
- سلطانپور، صدیقه (۱۳۷۶). فهرست کتب چاپ سنگی موجود در کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران؛ با همکاری زهرا محمد نبی، زهرا چهرخند، اکرم ارجح. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- شورای عالی معارف (۱۳۰۱-۱۳۰۲). دفتر صورت خلاصه مذاکرات جلسات شورای عالی معارف. در اواخر سال ۱۳۰۱ و تمام سال ۱۳۰۲. [دستنوشته، حاوی خلاصه مذاکرات جلسات یک تا پنجاه و سه شورای عالی معارف: تهران
- _____ (۱۳۰۲-۱۳۰۵). دفتر ثبت خلاصه مذاکرات جلسات شورای عالی معارف در هذه السنه سیچقان نیل ۱۳۰۳ شمسی. [دستنوشته، حاوی خلاصه مذاکرات اولین تا هفتاد و دومین جلسه سه شورای عالی معارف، ۱۳۰۳ تا ۱۳۰۵]. تهران
- _____ (۱۳۰۶). دفتر صورت خلاصه مذاکرات جلسات شورای عالی معارف از تاریخ ۱۶ فروردین ۱۳۰۶ که هفتاد و سومین جلسه شورا منعقد شده [دستنوشته، حاوی خلاصه مذاکرات هفتاد و سومین تا یکصد و ششمین جلسه شورای عالی معارف]. تهران
- _____ (۱۳۰۷). دفتر صورت خلاصه مذاکرات رسمی شورای عالی معارف از بیست و پنجم اردیبهشت یکهزار و سیصد و هفت الی اول آبان ۱۳۰۷ از جلسه ۱۰۷ تا جلسه ۱۲۳ [دستنوشته، حاوی خلاصه مذاکرات یکصد و هفتمین تا یکصد و بیست و سومین جلسه شورای عالی معارف]. تهران
- _____ (۱۳۰۷-۱۳۰۸). دفتر صورت خلاصه مذاکرات جلسات شورای عالی معارف از یکصد و بیست و چهارمین جلسه مورخه ۱۵ آبان ۱۳۰۷ دستنوشته، حاوی خلاصه مذاکرات یکصد و بیست و چهارمین تا یکصد و چهل و هفتمین جلسه شورای عالی معارف. تهران
- _____ (۱۳۰۸). دفتر ثبت خلاصه مذاکرات جلسات شورای عالی معارف: دستنوشته، حاوی خلاصه مذاکرات صد و چهل و هشتمین تا صد و شصت و دومین جلسه شورای عالی معارف. تهران

- _____ (۱۳۰۹-۱۳۱۳). دفتر نمره ۶ پانویس صورت جلسات شورای عالی معارف از یکصد و شصت و سومین جلسه مورخ دوم اردیبهشت ۱۳۰۹ تا دویست و نود و ششمین جلسه مورخ دیماه ۱۳۱۳. [دستنوشته] تهران
- _____ (۱۳۱۳-۱۳۱۵). دفتر نمره ۷ پانویس صورت جلسات شورای عالی معارف از دویست و نود و هفتمین جلسه مورخ سه شنبه ۱۸ دیماه ۱۳۱۳ تا سیصد و چهل و دومین جلسه مورخ سه شنبه ۲۴ آذر ۱۳۱۵. [دستنوشته] تهران
- _____ (۱۳۱۵-۱۳۱۷). دفتر نمره ۸ پانویس صورت جلسات شورای عالی معارف از سیصد و چهل و سومین جلسه مورخ سه شنبه پانزدهم دی ۱۳۱۵ تا سیصد و هشتاد و سومین جلسه مورخ سه شنبه اول آذر ۱۳۱۷. [دستنوشته] [تهران]
- _____ (۱۳۱۷-۱۳۲۱). دفتر پانویس شماره ۹ صورت جلسات شورای عالی فرهنگ از سیصد و هشتاد و چهارمین سه شنبه سیزدهم دی ماه هزار و سیصد و هفده تا جلسه ۴۴۹ مورخ ۱۳۲۱/۱۰/۲ [دستنوشته] تهران
- صدیق، عیسی (۱۳۴۲). تاریخ فرهنگ ایران. تهران: سازمان تربیت معلم و تحقیقات تربیتی.
- محبوبی اردکانی، حسین (۱۳۵۴). تاریخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران. تهران: انجمن دانشجویان دانشگاه تهران؛ با همکاری انتشارات دانشگاه تهران.
- مصاحب، غلامحسین (۱۳۴۵-۱۳۷۴). دایره‌المعارف فارسی. تهران: جیبی، امیرکبیر.
- معمدی، اسفندیار (۱۳۷۸). نخستین دبیرستان در ایران. رشد معلم، سال ۱۸، ش ۳: ص ۶۲ - ۶۴.
- _____ (۱۳۸۲). کتابهای درسی در ایران از تأسیس دارالفنون تا انقلاب اسلامی ۱۲۳۰ - ۱۳۵۷. تاریخ معاصر ایران، ش ۲۷: ص ۱۱۱ - ۱۳۸.
- مهرمحمدی، محمود (۱۳۸۱). برنامه درسی: نظرگاه‌ها، رویکردها و چشم‌اندازها. مشهد: به نشر.
- میرزاییگی، علی (۱۳۸۰). برنامه‌ریزی درسی و طرح درس در آموزش رسمی و تربیت نیروی انسانی. تهران: یسپرون.
- نلسون، آنابل (۱۳۸۰). طراحی برنامه درسی. ترجمه یوسف رضاپور. تهران: سمت.
- هاشمیان، احمد (۱۳۷۹). تحولات فرهنگی ایران در دوره قاجاریه و مدرسه دارالفنون. تهران: مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی سحاب.
- هدایی، محمد (۱۳۸۲). دانشنامه آموزش و پرورش، آموزش عالی، و حوزه‌های علمیه ایران؛ با همکاری فاطمه مهدوی. اراک: دانشگاه آزاد اسلامی اراک.
- وزارت معارف (۱۳۳۲ ق). دستور تعلیمات مدارس متوسطه. طهران: مطبوعه آقا میرزا علی اصغر.
- وقایع اتفاقیه (۱۳۶۸ ق.). شماره ۴۳؛ سوم صفر ۱۲۶۸.

Mehndiratta, Mamta (2003). *Dictionary of education*. New Delhi: S.K.Paperbacks.

WWW. law.majlis.ir/Law/Lawview.asp?key=5731 .